

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

## Szenci Molnár Albert meg nem valósult *Martyrologium*-fordítása

Szenci Molnár Albert 1615 tavaszán – tekintettel „török és tatár hírekkel elrémített gyenge német házanépére”<sup>1</sup> – nem fogadta el a Bethlen Gábor fejedelem által ajánlott állást a gyulafehérvári gimnáziumban. Ehelyett újra „felköltözött”<sup>2</sup> Németországba. Az oppenheimeri iskola kántora, majd rektora lett, és intenzív kiadói és fordítói tevékenységet fejtett ki: 1616-ban közreadta Thury Farkas Pál *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* című levelét és más korábbi magyarországi és külföldi iratot tartalmazó chrestomátiáját;<sup>3</sup> 1617-ben magyarra fordította Abraham Scultetus *Postilláit*,<sup>4</sup> 1618-ban a reformáció százéves évfordulójára készült *Jubileus esztendei prédikációját*, amelyet *A loretoi bálványról* összeállított latin és magyar nyelvű függelékkel együtt jelentetett meg.<sup>5</sup> A mindig aktuális török kérdés Magyarország vonatkozásában, illetve a reformáció vívmányainak védelme az érlelődő európai vallásháború idején így együtt jelent meg ezekben a munkáiban.

Ugyanakkor az egyre nehezedő körülmények – amint ő maga nevezte – „ez ily veszedelmes idők” nem nagyon kedveztek további, nagyszabású tervei megvalósulásának. 1619-ben lemondott oppenheimeri állásáról és Heidelbergbe költözött, hogy csak a „könyvírásnak” szentelje életét.<sup>6</sup> Egyszerre dolgozott a zürichi *Imádságoskönyvecske* lefordításán; gyarapította „szinte megszámlálhatatlan szóval”<sup>7</sup> háromnyelvű *Lexiconát*; buzgólkodott Kálvin *Institutiójának* lefordításán, és tervezte Kecskeméti Alexis János *Szent János Jelenésére írott prédikációinak* kinyomtatását. Az előbbivel Bethlen Gábor, az utóbbival Rákóczi György bízta meg. *Imádságoskönyvecskejének* ajánlólevelében, amelyet 1620. augusztus 10-én keltezett, szinte mindegyikről már mint kész munkáról számolt be: „[az *Imádságoskönyvecskét*] még tavaly elkészítöttem, ki is bocsátam volna még Húsvét előtt; az mint ez nyáron is kinyomtatattott volna avagy az *Calvinus Institutioja* magyarol avagy az megöregbített *Dictionarium*, hogyha az nyomtatásban

<sup>1</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 299.

<sup>2</sup> *Uo.*, 300.

<sup>3</sup> THURY FARKAS Pál, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* [...], Oppenheim, Galler, 1616 (RMK III, 1174).

<sup>4</sup> SZENCI MOLNÁR Albert [ford.], *Postilla Scultetica. Az egész esztendő által valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliomi textusoknac magyarazattya* [...], Oppenheim, Galler, 1617 (RMNy 1144).

<sup>5</sup> Uő [ford.], *Secularis concio euangelica, az az jubileus esztendei praedikatz[i]o*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166).

<sup>6</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, i. m., 309.

<sup>7</sup> *Uo.*, 375.

munkálkodó ifjúság hadi hírekkel másuvá nem vonyattatott volna.<sup>8</sup> Ugyanebben az írásában említette, hogy kiadói, a Wechel-örökösök, Daniel és David Aubry és Clemens Schleich „készebbeknek is mutatják magokat az megjobbított *Dictionarium*nak és az ő kértkre megfordítandó *Martyrum* könyvnek kinyomtatására, hogy nem egyéb könyveknek, avagy az Elekes János megemlített prédikációinak kinyomtatására. Nem is csudálom ez félelmes időben jövendőre tekintéseket.”<sup>9</sup> Kecskeméti Alexis János prédikációs kötetét végül is soha nem adták ki, a *Dictionarium*ként említett *Lexicon* az *Imádáságoskönyvecskével* egy időben, 1621-ben jelent meg Heidelbergben.<sup>10</sup> Az *Institutióra* azonban egészen 1624-ig várni kellett,<sup>11</sup> amikor az végül Hanauban jött ki a sajtó alól, azután, hogy 1622-ben Heidelberg is hadszíntérré vált, Molnárt családjával együtt meghurcolták, és Heidelbergből Hanauba költözött.

Az idézetben szereplő „megfordítandó *Martyrum* könyv” magyar változata tudomásunk szerint soha nem készült el. Legalábbis róla másutt Molnár Albert nem tett említést. Mindenesetre érdekesnek tűnik megvizsgálni, hogy mi volt 1620-ban, „ez félelmes időben” az a fogalomként említett mű, amelynek magyar változatától több hasznot reméltek a német kiadók, mint akár a magyar nyelvű Kálvin *Institutiótól*.

Ez minden bizonnyal az a 16–17. században igen népszerű protestáns martyrologium,<sup>12</sup> amelynek eredetijét Kálvin János barátja és munkatársa, Jean Crespin<sup>13</sup> állította össze Genfben. Crespin 1520-ban született Arrasban. Leuvenben jogot tanult, majd vallási meggyőződése miatt menekülnie kellett Párizsból. 1548-ban Genfben telepedett le, ahol nyomdászként is működött. 1554-ben jelentette meg *Le Livre des Martyrs* című munkáját<sup>14</sup> azokról a protestáns vértanúkról, akik Husz Jánostól kezdve 1554-ig

<sup>8</sup> Uo., 334.

<sup>9</sup> Uo., 338–339.

<sup>10</sup> SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum, jam recens tertia cura recognitum [...] Item Dictionarium Ungarico-Latinum.[...] Adjecti sunt [...] indices [...] Item Syllecta scholastica clarorum virorum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239).

<sup>11</sup> *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt CALVINUS Janos, es [...] magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert, Hanau, Daniel Aubry – David Aubry – Klemens Schleich, 1624 (RMNy 1308).*

<sup>12</sup> A 16. századi martyrologiumokról lásd Annamarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur. Altväterbeispiele, Kalenderheilige, protestantische Martyrer und evangelische Lebenszeugnisse = Volkserzählung und Reformation: ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*, hrsg. von Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, Schmidt, 1974, 566–574; Jean-François GILMONT, *Les martyrologes du XVI<sup>e</sup> siècle = Ketzerverfolgung im 16. und frühen 17. Jahrhundert*, hrsg. von Silvana SEIDEL MENCKI, Wiesbaden, Harrasowitz, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 51), 175–192; Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004 (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, 35).

<sup>13</sup> Jean-François GILMONT, *Jean Crespin. Un éditeur réformé du XVI<sup>e</sup> siècle*, Genève, Droz, 1981.

<sup>14</sup> *Le Livre des Martyrs, qui est un recueil de plusieurs Martyrs qui ont enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Jésus Christ, depuis Jan Hus jusque à ceste année présente 1554. [...]*, Genève, Crespin, 1554. Digitalizált változata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek példánya alapján: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10179099-7> – A kiadástörténethez lásd még jelen kötetben Tóth Zsombor tanulmányát. (A szerk. megj.)

Jézus nevéért mártírhalált haltak. Minthogy a mártír és szent terminust kifogás érte, Crespin még ugyanebben az évben új változatot adott ki a főcímet elhagyva: *Receuil de plusieurs personnes qui ont constamment enduré la mort pour le nom de nostre Seigneur Jesus Christ*.<sup>15</sup>

A következő évi kiadásban már nem Husz Jánossal, hanem 1370-nel, Johann Wycliffel kezdődött a mártírok története. A gyűjtemény hamarosan további részekkel bővült, mígnem 1570-re már nyolc könyvből álló vaskos kötetként jelent meg. Crespin halála (1572) után Simon Goulart genfi teológus – aki menekült hugenottaként telepedett le Genfben, és lett később Théodore de Bèze utóda – 1582-ben további két könyvvel egészítette ki, amelyek a hugenották üldözését is magukba foglalták.<sup>16</sup> Ehhez a gyűjteményhez 1597-ben újabb két könyvet csatolt a közelmúlt eseményeivel, egészen 1597-ig.<sup>17</sup>

A tíz könyvből álló Crespin-féle változatról hamarosan kivonatos kiadások is készültek latin, francia és holland nyelven. A német nyelvű kivonatot maga a zürichi származású herborni nyomdász, Christoph Rab (Christophorus Corvinus) készítette el és jelentette meg először Herbornban 1590-ben,<sup>18</sup> aki Hollós Kristóf néven Molnár Albert zsoldárfordításának, a *Psalterium Ungaricum*nak<sup>19</sup> lett a nyomtatója 1607-ben. Ugyan a *Martyrbuch* címében nem nevezte meg magát fordítóként, de ez derül ki az Arnoldhoz, Bentheim, Tecklenburg és Steinfurt grófjához 1590. január 1-jén kelt ajánlóleveléből, amelyet alá is írt. Rab német kiadása 1590 és 1683 között tízszer jelent meg.

Az 1608. évi herborni kiadás digitalizált változatát tanulmányoztuk.<sup>20</sup> (1. ábra) Miként címéből is látható, Németországban sem a mártír, sem a szent megnevezés nem okozott gondot: *Märtyrbuch, denckwürdige Reden und Thaten viler H[eiligen] Märtyrer: welche nach der Aposteln biß auf unsere Zeiten hin und wider in Teutschland, Franckreich, Engelland, Schotland, Niderlanden, Italien, Hispanien, Portugall etc. umb*

<sup>15</sup> Gustave MOECKLI, *Les livres imprimés a Genève de 1550 a 1600*, [Genève], Droz, 1966, 23.

<sup>16</sup> *Histoire des martyrs persécutez [...] jusque a l'an 1574, comprinse en dix livres*, [...], [Genève], Crespin, 1582. – Lásd MOECKLI, *Les livres*, i. m., 103.

<sup>17</sup> *Histoire des martyrs, persecutez et mis à mort pour la vérité de l'Evangile, depuis le temps des apostres jusques a l'an 1597. Comprinse en douze livres, contenant les actes memorables du Seigneur en l'infirmité des siens [...] Reveuë & augmentée en ceste edition, des deux derniers livres & de plusieurs choses remarquables es precedens. Avec deux indices [...]*, [Genève], Crespin, 1597 – Lásd MOECKLI, *Les livres*, i. m., 149.

<sup>18</sup> *Martyrbuch, darinnen merckliche, denckwürdige Reden und thaten viler Heiligen Märtyrer beschriben werden [...]* Alles nun erst auss den großen Frantzösischen Actis Martyrum von einem frommen Christen fleissig ausgezogen und verteutschet, Herborn, Rab, 1590 (VD16 C 5784). A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1910 jelzetű példánya. – Digitalizált változata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek példánya alapján: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10178562-6>

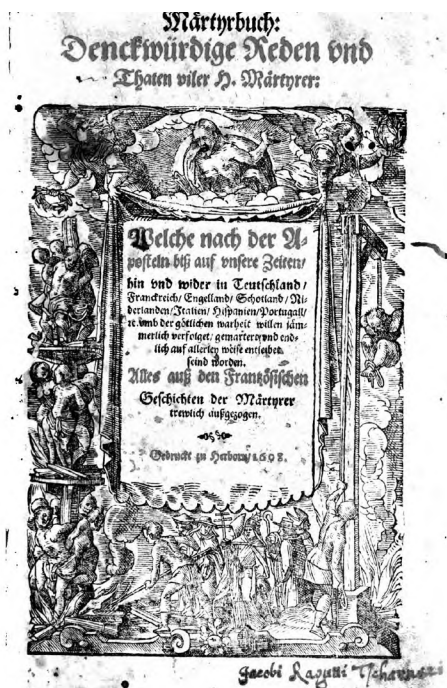
<sup>19</sup> SZENCI MOLNÁR Albert, [1] *Psalterium Ungaricum. Szent David kiralynac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notáknac és verseknek módgyokra most úyonnan magyar versekre forditattac es rendeltettec az SZENCI MOLNAR Albert által*, [2] *Kis catechismus [...] Szent Irasbéli mondasokkal es imadsagokkal egyetemben. Szedetöt az haidelbergai öreg catechismusbol*, Herborn, Hollos Christof, 1607 (RMNy 962).

<sup>20</sup> VD17 39:143904Q – Lásd:

<http://books.google.com/books?id=ONs7AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>

der göttlichen warheit willen jämmerlich verfolget, gemartert und endlich auf allerley weise entleibet seind worden. Alles auß den Frantzösischen Geschichten der Märtyrer trewlich außgezogen. Ugyanígy 1597-ben már Bázelseben sem volt gond e terminusokkal. Ott ugyanis éppen az évben jelent meg Ludwig König bázeli könyvkiadó és nyomdász gondozásában a herborni kiadás. Ő azonban nem tartotta elegendőnek Corvinus fordítását, hanem (a kiadásával egy évben megjelent, Simon Goulart-féle 12 könyvből álló francia mártírkönyvet alapul véve) kiegészítette Corvinus szövegét a 11. és a 12. könyv kivonatával: *Auß den grossen Französischen Actis Martyrum fleissig außgezogen und verteutschet, und mit dem Eylfften und Zwelfften Buch so vormaln nicht darbey gewesen, gemehret.*<sup>21</sup> Előszavát Ludwig Bodmernnek és feleségének, Elisabeth Rublinnak címezte, és ugyanazokat az üdvözlőverseket közölte, mint a herborni kiadások. Közülük csupán *Philippi Melancthonis precatio* jelzi a versíró nevét, a többi három ismeretlen szerzőtől származik. Érdemes említésre az első, amelyből az is kiderül, hogy a könyvben olvasható vértanúk nagy türelme és állhatatos magatartása milyen nagy hatással van az olvasóra. Megéri szívet és igazi áhítatra készíteni az, hogy maga előtt látja szenvedésüket, hallja istencsérő éneküket, érzi Isten hatalmát, amellyel vigasztalja, erősíti és megtartja a gyengét.<sup>22</sup>

A herborni és a bázeli kiadások első könyve – az eredeti előszavának és első könyvének kivonataként – bibliai idézetekkel határozza meg, hogy mit jelent a mártíromság. Idézi a régi mondást is, amely szerint *Causa facit martyrem, non supplicium*, azaz



1. ábra: Christoph Rab Martyrbuch-kivonatának címlapja. Herbom, 1608.

<sup>21</sup> A 11. és 12. könyv az egyház helyzetéről szól Skóciában, Angliában, Hollandiában, Franciaországban, Németországban és Itáliában: VD16 C 5787, BNHCat C 1173. – Címlap nélküli példánya az Országos Széchényi Könyvtárban az Ant. 7234 jelzeten. – A müncheni Bayerische Staatsbibliothek példányának digitalizált másolata:

[http://books.google.hu/books?id=OsA5AAAacAAJ&pg=PP19&lpg=PP19&dq=Martyrbuch+Basel+1597&source=bl&ots=KUNEnBbz8p&sig=3adQEOH6GVRTI5F53RhWClybKMHl=hu&ei=E59JTe2nKIOVs waG3j4Dw&sa=X&oi=book\\_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=OsA5AAAacAAJ&pg=PP19&lpg=PP19&dq=Martyrbuch+Basel+1597&source=bl&ots=KUNEnBbz8p&sig=3adQEOH6GVRTI5F53RhWClybKMHl=hu&ei=E59JTe2nKIOVs waG3j4Dw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false)

<sup>22</sup> „Die grosse gedult der Christen gut/ In diser grossen fewers glut./ Damit sie durch den tod ins leben/ Eingehn, mir gar mein hertz macht beben:/ Ja meine augen und auch ohren,/ Wann ich diß alles thu sehn und hören/ Und es zur gleich ernstlich betracht,/ zu besondrer andacht werde bracht. [...]”

az ügy/ok tesz valamit mártírrá, és nem az érte elviselt halálbüntetés. E definíció kissé módosult formában eredetileg Ágoston beszédeiben fordult elő: *Martyrem non facit poena, sed causa.*<sup>23</sup>

A *Martyrbuch* ezután kijelenti, hogy sem a katolikusok, sem a szekták mártírjait nem ismeri el és nem is mutatja be, mivel ők nem Krisztusért vállalták a vértanúságot. Az igaz mártírok ugyanis Krisztus igaz hitvallói. Példaként Keresztelő János történetét idézi. Az ő és az apostolok üldöztetése megismétlődik az idők folyamán, csak a neveket és a személyeket kell kicserélni – vallja. Régen a mártírokat számon tartották, tisztelték, és ezáltal is Istent dicsőítették, csak hogy a pápistaságban mindez a visszájára fordult, és a mártírok maradványait, ereklyéit stb. kezdték imádni. Ugyanakkor ismerni kell a mártírok történetét, mert példájukból erőt meríthetnek az emberek. Az Ördög ugyan azon van, hogy eltöröljön minden olyan dokumentumot és bizonyítékot, amelynek segítségével a vértanúhalált halt hívek ártatlansága bizonyítható lenne, vagyis kiderülne, hogy azért büntették meg őket, mivel nem voltak hajlandók Istenen kívül mást imádni. Arra, hogy üldözőik is elnyerik méltó büntetésüket, a Bibliából hoz példákat (Antiochus, Heródes stb.). Majd megszólítja az embereket, hogy okuljanak a példákból, és ne ítéljék el az Evangélium megvallóit. A bírakat meg arra inti, hogy olvassák a mártírok vallomásait, figyeljék könyörgésüket, hallgassák meg énekeiket – hiszen a börtönök zsoltáreklésüket és lelki énekeiket visszhangozzák –, és vessenek el minden előítéletet és gonosz szándékot, amely korábban félrevezette őket.

Külön alfejezet szól e történetek hitelességéről (*Von glaubwürdigkeit diser Historien*), amely újra azt hangsúlyozza, hogy csak azokról a vértanúkról szól, akik az Evangélium hitvallói voltak. Négyféle forrásanyagot használt fel: maguknak a mártíroknak sokszor fogságuk idején, sötétségben, saját vérükkel írt, nehezen olvasható leveleit, szóbeli vallomásukat a kihallgatásukkor jelenlévők elbeszélése alapján, bírósági jegyzőkönyveket és szavahihető tanúk vallomását. Ezek közlésekor a legnagyobb hűségre törekedett. S e részben mondja ki Rab, hogy szükséges lenne az ő kivonata helyett az egész *Martyrologiumot* elejétől a végéig németre fordítani.

A történeti rész kiindulása – még mindig az első könyvben –, hogy „a szent mártírok vére a keresztyén egyház magja.”<sup>24</sup> Ez az általánosan elterjedt megállapítás Tertullianus *Védőbeszédéből* való. Eredetileg így szól: *Semen est sanguis Christianorum.*<sup>25</sup>

Az apostolok Nero császár idejében elszenvedett vértanúságával kezdve Julianus apostata császárságával bezáróan, 361-ig tíz korszakra bontva írja le a keresztyének üldözését. Majd külön alfejezetek foglalják össze a Mohamed és a szaracénok alatti

<sup>23</sup> Aurelius AUGUSTINUS, *Contra Cresconium grammaticum*, liber 3., caput 47. = *Patrologiae cursus completus, [...] Series Latina [...]*, accurante J. P. MIGNE (a továbbiakban *Patrologia Latina*), tomus XLIII, Paris, Migne, 1865, col. 525. – Uő, *Sermo CCCXXXI, in natali martyrum*, *Patrologia Latina*, tomus XXXVIII, Paris, Migne, 1863, col. 1459.

<sup>24</sup> „Das Blut der heyligen Märtyrer der Christlichen Kirche same sey.”

<sup>25</sup> TERTULLIANUS, *Apogeticus adversus gentes pro Christianis*, 50, 13 = *Patrologia Latina*, tomus I, Paris, apud Garnier Fratres, 1878, col. 603.

üldözést 622-től, a keresztes háborúk korszakát és a törökök európai hódítását. A *Von der Macht und Seelentyranney des Bapsts* című fejezetben van szó a várnai csatavesztésről, amelyre amiatt került sor, mivel I. Ulászló magyar király IV. Jenő pápa nyomására csatába bocsátkozott a törökkel a nem sokkal azelőtt kötött drinápolyi béke ellenére. Konstantinápoly elfoglalása is szerepel 1453-ban, majd összefoglalóan van szó arról, hogy II. Mehmed szultán 14 birodalmat és 200 várost győzött le. Utódai meghódították Havasalföldet, Magyarországot, Egyiptomot, Rodoszt és Ciprust. Ausztriában egészen Bécsig jutottak el. Terjeszkedésüket Isten büntetésének tekinti. Magyar vonatkozás ezen kívül nem sok van a könyvben, hiszen a folytatásban: a másodiktól a tizedik könyvig főleg franciaországi, angliai és hollandiai vallásüldözések dokumentumokra támaszkodó összefoglalása, a vértanúságot szenvedett személyek életének és hittel vállalt – sokszor naturalista képekkel festett megkínzásának leírása olvasható. A könyvet elemzői nemcsak történeti munkának, hanem vitairatnak is minősítik, mivel a protestantizmuson belül megjelenő irányzatokkal (lutheránus úrvacsoratan, anabaptisták stb.) is vitába száll a kálvinista konfesszionalizmus erősítése érdekében. Ehhez hozzátehetjük, hogy a könyv sokszínűségét a vértanúk végső üzeneteinek közreadása is biztosítja. Ezek különböző műfajú írások: levelek, imádságok, intelmek stb. Némelyik olyan szenvedélyes, hogy hatására még a hegyek is megmozdulnak – ahogyan azt Rab az ajánlólevelében megfogalmazta Johannes Hooper angol mártír imádságával kapcsolatban.<sup>26</sup> Az első könyv végén franciából németre fordított *Creutz und Trostbüchlein* öt pontban összefoglalt gondolatmenete is olvasható.

A kivonatos német nyelvű kiadások után Hanauban 1606-ban megjelent a Simon Goulart szerkesztette, 12 könyvből álló francia változat teljes német fordítása is Paulus Crociustól *Groß Martyrbuch und Kirchen-Historien, darinnen [...] Glaubensbekantnussen, Gespräch und Disputationen wieder die Ketzer und Feinde der göttlichen Warheit [...] vieler heyligen Märtyrer [...] welche nach den Zeiten der Aposteln, biss aufs Jahr Christi 1597 hin und wieder [...] umb der Evangelischen Warheit willen [...] verfolget, gemartert und [...] hingerichtet worden* címen.<sup>27</sup> Crocius 1551-ben született Zwickauban lutheránus prédikátor gyermekeként. Miután református hitre tért, először VI. János nassauai, majd Lajos Wittgensteini grófok gyermekei mellett volt nevelő. Heidelbergben, Genfben és Bázelen folytatta tanulmányait. 1582-ben teológiai doktor. 1583-tól Caspar Olevianus közvetítésével a Wittgenstein grófságban lévő Laasphe lelkésze és superintendense lett. 1607-ben Móric hesseni fejedelem hívására Langenschwalbach lelkészeként térített Katzenellenbogenban. E hivatalát azonban nem tudta sokáig betölteni, 1608-ban meghalt.<sup>28</sup> Jelentős fordítói munkásságot fejtett

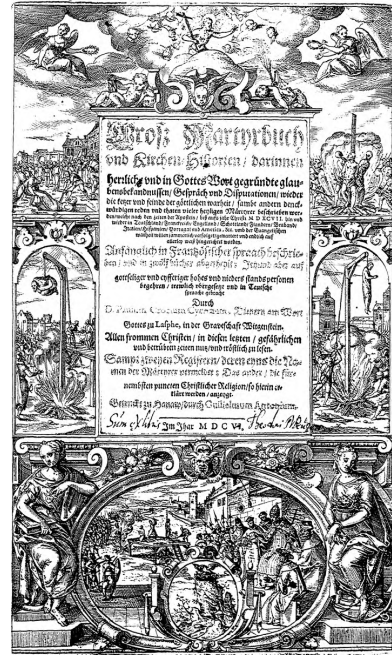
<sup>26</sup> „Es ist alles so eiferig, so inbrünstig, so erbärmlich, daß auch die Felsen sich darüber solten bewegen.” *Martyrbuch [...]*, Herborn, Rab, 1608, (:), a

<sup>27</sup> VD17 23:271756E.

<sup>28</sup> Walter HOLLWEG, *Crocius, Paul = Neue Deutsche Biographie*, 3, Berlin, Duncker et Humblot, 1957, 418. – Lásd <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117664669.html>.

ki. 1587–1588-ban Johann Piscatorral, Matthias Phaeniussal és Caspar Olevianussal együtt lefordította és négy kötetben németül kiadta Kálvin Jób könyvét magyarázó prédikációit (összesen 159-et).<sup>29</sup> Emellett 1606-ban Hanauban kiadta németül az említett *Groß Martyrbuch*, amelyet Móric és Julianna hesseni uralkodóknak ajánlott. Méltatói szerint e könyv a németországi református ifjúság egyik fő olvasmánya lett. (2. ábra) 1617-ben újra megjelent Hanauban Peter Antonius nyomdájában,<sup>30</sup> további kiegészítésekkel Brémában 1682-ben.<sup>31</sup> Említik 1722. évi brémai kiadását is.<sup>32</sup>

Bár meggyőződésünk, hogy Molnár a herborni nyomdással való korábbi munkakapcsolata miatt ismerte a herborni *Martyrbuch*-kivonatát is, de mivel az Aubry-testvérek kérték fel a 17. század második évtizedének végén, valószínűbbnek látszik, hogy a Hanauban megjelent, 1600 lapot meghaladó Crocius-fordítás magyar nyelvű kiadására gondoltak. Molnár Albert azonban nem tett ele-



2. ábra: Paul Crocius *Martyrbuch*-fordításának címlapja. Hanau, 1606.

<sup>29</sup> *Predigten H. Iohannis Calvini vber das buch Job Wie dieselbe auß seinem mund durch befelch eines ehrsammen Rahts zu Genff seind verzeichnet worden*, Theil I–IV, Herborm, Rab, 1587–1588. = Peter RODOLPHE, Jean-Francois GILMONT, Christian KRIEGER, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIIe siecle*, I–III, Genf, Droz, 1991–2000, III, 87/3.

<sup>30</sup> *Groß Martyrbuch und Kirchen-Historien: darinnen herrliche und in Gottes Wort gegründete glaubensbekantnussen, Gespräch und Disputationen, wieder die ketzer und feinde der göttlichen warheit, sambt andern denckwürdigen reden und thaten vieler heyligen Märtyrer beschrieben werden, welche nach den zeiten der Aposteln biß auffß jahr Christi MDXCVII. [...] in Teutschland, Franckreich, Engelland, Schottland, Flandern, Braband, Italien, Hispanien, Portugal und America, &c. [...] hingerichtet worden. Anfänglich in Frantzösischer spraach beschrieben [...] numehr aber [...] in Teutsche spraache gebracht durch D. Paulum Crocium [...] Jetzo auffß new ubersehen, geändert und verbessert*, Hanau, Antonius, 1617 (VD17 23:231242C).

<sup>31</sup> *Das Grosse Martyr-Buch, und Kirchen-Historien: Worinnen herrliche und in Gottes Wort gegründete Glaubens-Bekantnisse, Gespräch und Disputationen, wider die Ketzer und Feinde der Göttlichen Warheit, sampt andern denckwürdigen Reden und Thaten vieler heiligen Märtyrer beschrieben werden, welche nach den Zeiten der Aposteln biß auffß das Jahr 1572. [...] in Teutschland Franckreich, Engelland, Schottland, Flandern, Braband, Italien, Hispanien, Portugal und America, [...] hingerichtet worden. Anfänglich in Frantzösischer Sprache beschrieben, hernacher [...] in Teutsche Sprache gebracht durch Dr. Paulum Crocium [...] Anitzo aber biß aufß das 1656ste Jahr continuiret [...] Auf vielfältiges Begehren [...] außß neue übersehen und an einigen Orthen verbessert*, Bremen, Brauer, 1682 (VD17 3:313655H és variáns kiadása ugyanebben az évben és ugyanott: VD17 1:075155C).

<sup>32</sup> BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens*, i. m., 572.

get a könyvkiadói kérésének. Pedig általában teljesíteni szokta azokat. Így például a *Postilla Scultetica* lefordítására is „egynéhány könyvárosok” kérték meg még Magyarországra költözése előtt.<sup>33</sup> 1630-ban pedig „a könyvnyomtatók hárman is” igyekeztek rábírní őt arra, hogy fordítsa le a *Discursus de summo bonót*,<sup>34</sup> amit meg is tett.

Egészen biztosak lehetünk abban, hogy Molnár nem azért nem vállalkozott a *Martyrbuch* lefordítására, mert ellenére lett volna e tematika. Jó kapcsolatot tartott fenn a vallásuk miatt üldözött, Németországban otthont talált francia és holland menekültekkel és családtagaikkal. A velük való érintkezés során minden bizonnyal előjöttek a közelmúlt tragikus eseményei. Ugyanakkor a harmincéves háború kirobbanása újra aktualitássá tette az akkor élők számára az ilyen témájú könyvek olvasását, amelyekben példákra találtak és vigasztalást meríthettek a vallásuk miatt üldözést szenvedő, korábbi sorstársaik élettörténetéből. Molnár számára ennek a könyvnek a lefordítása újabb alkalom lett volna arra, amire egész életében vállalkozott, hogy „az egyéb keresztyén nemzetségeknek anyaszentegyházainak ajándékait az mi nyomorult eklézsiáinkban való hívekkel valami módon” közölje.<sup>35</sup>

Életében és írásaiban több alkalommal megjelenik ez a témakör. 1596-ban, nyolc napos római tartózkodása során ellátogatott Róma több templomába, köztük a „hét szent templomba” is, és több, mártírhálált halt szent ereklyéjét látta.<sup>36</sup> A mártírokkal kapcsolatban már ifjúkorában több idézet is beírt *Feljegyzőkönyvecskéjébe*,<sup>37</sup> annak 171. foliójára olvasmányaiából. Elsőként *Martyria apostolorum* címmel 15 soros vers szól az apostolok vértanúhaláláról. A keresztyén hitre tért Cyprianus mártíromságát Vincent of Beauvais (Vincentius Bellocensis) 13. századi domonkos szerzetes *Speculum historiale* című, népszerű történeti munkájából kivonatolta: „Hic Cyprianus in quo misericordia sic elucet, ut cum spurcissimus et nefandissimus esset peccator qualis nullus unquam fuisse legitur: sic tandem conversus est ut etiam pro Christo martyrium sustineret. Nam cum 7 esset annorum, a parentibus diabolo consecratus totus diabolo servivit eique plurimos immolavit. In libris magicis 365 diabolorum imagines cum officiis habuit, Christianos infestavit. – Vide plura de ipso in Aurea Legenda.”<sup>38</sup>

Nicolaus Jaquirus *Flagellum haereticorum* című munkájából származik az az idézet, amely a mártírok evilági szenvedését szembeállítja túlvilági dicsőségük-

<sup>33</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei, i. m.*, 300.

<sup>34</sup> *Uo.*, 438.

<sup>35</sup> *Uo.*, 274–275.

<sup>36</sup> 1596. október 9-én írta be Naplójába, hogy „meglátogattam hét templomot, és még több másikat is, amelyek ezekkel szomszédosak. E templomokban igen sok ereklye és bűnbocsánati kellék volt.” *Szenci Molnár Albert naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 120–121.

<sup>37</sup> Szenci Molnár Albert *Naplója* és autográf feljegyzései (Marosvásárhely, Teleki Téka To-3619, digitális másolatban: OSzK Kézirattár, V. 87/30/2003 sz.).

<sup>38</sup> Nürnberg, Koberger, in vigilia S. Jacobi [24. Jul.] 1483 (CIH 3493 – Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 103).



kel: „Quibus Deus majorem gloriam paravit, illis nunc permittit contingere majores tribulationes, sicut fecit beatis martyribus, de quibus scribitur: Hi sunt qui venerunt ex magna tribulatione sc. passione corporali: Apoc. 7.”<sup>39</sup> Jaquirusra utalva foglalja össze a Felix kivégzésekor történeteket is: „Felix cum a Lucretio occisus esset, infantulus quidam ex gremio matris cunctis audientibus dixit: Audi Lucreti, occidisti etc. ecce datus es Satanae, et statim arreptus a diabolo post 3. horas suffocatus est. Sic perierunt Decius imp. et Valerianus ejus praefectus, Laurentij interfectores. Jaquir. in Flagel.”<sup>40</sup>

Végül a Traianus császár idején az oroszlánok elé vetett Ignatius elhíresült mondását írta be utolsó citátumként erre a lapra Eusebiosz és Nikephorosz egyháztörténetéből: „Frumentum Christi sum, et per dentes bestiarum commolor, ut mundus panis inveniar (Euseb. lib. 3. cap. 36,<sup>41</sup> Niceph. lib. 3. c.19).”

Természetesen ezek a személyek, haláluk, illetve üldözőik csúfos megbüntetése, sőt Ignatius elhíresült mondása is megtalálható a Crespin-féle, kronológiai rendben haladó egyháztörténetben.<sup>42</sup> Miként Thomas Cranmer, 1556-ban mártírhalált halt canterburyi érsek története is olvasható a *Martyrbuch* lapjain. Az ő *Buzgóságos könyörgését az bűnnek bocsánatjáért, mellyel könyörgött midőn anno 1556. 21. Martii az keresztényi igaz hitért kegyetlenül megégettetett* Molnár Albert magyarrá fordította *Imádságos-könyvecskéjében*. Szerepel még ott *Könyörgése egy mártírnak, midőn az igaz hitért kinnra és halálra menne, S. K. Anglia országban, anno 1555.* (A monogram még a *Martyrbuch* segítségével sem azonosítható.)<sup>43</sup> Az *Institutio*-fordítás 1624. március 13-án keltezett ajánlólevelében az Evangélium tiszta tudománya hirdetőinek üldöztetésével kapcsolatban említette Zwingli megöletését Helvétiában. (Ő a katolikus svájci kantonokkal vívott háborúban, a kappeli csatában halt meg 1531-ben.) Rajta kívül utalt még arra is, hogy „általlövi az barát Kálmáncsehi Márton prédikátort Beregszászban,” pedig ez tévedés, mivel valójában Radán Balázs végzete volt az általlövetés 1553. május 8-án Beregszászban. Gondolatmenetét végül Tertullianus fentebb említett megállapításával zárta anélkül, hogy nevét említette volna: „De az Isten igéjének folyását semmi öldözés nem akadékozhatja meg, és magva az anyaszentegyháznak az mártírok kiontott vére.”<sup>44</sup>

Crespintől magától Molnár Albert levelet is őrzött abban a tekintélyes személyisé-

<sup>39</sup> Nicolaus JAQUERIUS, *Flagellum haereticorum fascinariorum [...]*, Frankfurt, Bassaeus, 1581, caput XX, 139–140. (VD16 ZV 11343 – Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ant. 5804).

<sup>40</sup> *Uo.*, caput XXIII, 156.

<sup>41</sup> *Ecclesiasticae historiae divi Eusebii liber III.*, caput 36. = *Autores historiae ecclesiasticae [...]*, Basel, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1535 (BNH Cat. A 803 – OSZK, Ant. 850).

<sup>42</sup> „Ich bin Gottes korn, und sol jetzund in den zänen der bestien zu meel werden, auf daß Gott ein reines geseuberts brot an mir haben möge.” *Martyrbuch*, Herborn, Rab, 1608, 33.

<sup>43</sup> SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke, mellyben szép hálá adásoc és áhitatos könyörgése vadnak: Kinec-kinec akarmelly rende[n], mindennemű állapotában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkolmatasoc*, Heidelberg, Geyder, 1621, 249, 345 (RMNy 1238). Facsimile kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit kisértőtanulmányával, Bp., Balassi, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXV).

<sup>44</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei, i. m.*, 393. – Lásd erről Csorba Dávid jelen kötetben írott tanulmányának 1. fejezetét. (A szerk. megj.)

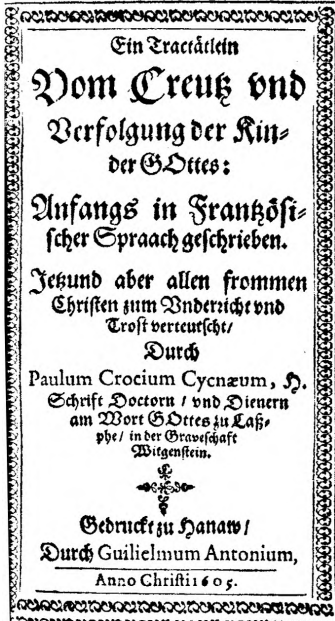
gek leveleit tartalmazó gyűjteményben, amely sajnos nem került a levelezéssel együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.<sup>45</sup> A martyrologium lefordítását mindazonáltal mégsem vállalta, valószínűleg azért nem, mert nem akarta azzal veszélyeztetni a magyar nyelvű *Institutio* megjelentetését. Kálvin monumentális munkájának magyar kiadására az erdélyi fejedelemtől kapott megbízást, azt mindenképpen teljesítenie kellett, ezért ki kellett várnia, amíg az végre 1624-ben, a háború közepette, nagy nehezen megjelent. Mindenesetre miután 1624-ben hazatért, olyan munkák lefordítására vállalkozott, amelyek betöltötték azt a szerepet, amelyet a mártírok történetének kiadói vártak. Molnár lefordította a *Discursus de summo bono*t, amelynek legfőbb célja volt bebizonyítani, hogy Isten a *legfőbb jó*. Rab szerint – amint ajánlólevelében fogalmaz – ugyanezt bizonyítja a mártírok földi javakról, sőt még a földi életükről is lemondó hősies viselkedése.<sup>46</sup> A *Discursus* ajánlóleveléből pedig arról is értesülünk, hogy Molnár ezt az értekezést „ez elmúlt nyáron egy keserűségvigasztaló és egy igaz szeretetre oktató könyvecskékkel egyetemben” készítette el, amelyekkel önmagát is vigasztalta „némelyeknek szomorító és kártevő rágalmaszások ellen.” Nem tartjuk lehetetlennek, de ez csak nagyon halvány feltételezés a részünkről, hogy e vigasztaló könyvecske talán a *Martyrbuch* kivonataként megjelentetett, korabeli kiadvány lehetett. Ugyanis több ilyen is készült. Először 1587-ben Nathan Chytraeus adott ki *Creutz- und Trostbüchleint* Goulart 1582-es bővített kiadása alapján. Majd Christoph Rab jelentetett meg többször *Preces et soliloquia, außersesene Gebet und heimliche Gesprech* címen hasonló gyűjteményt, amelyet az ő fordításából excerptált Christophorus Pezelius 1592-ben.<sup>47</sup> Ismeretes továbbá, hogy Paul Crocius 1605-ben, egy esztendővel azelőtt, hogy a teljes *Martyrbuch* megjelent németül, *Ein Tractätlein vom Creutz und Verfolgung der Kinder Gottes. Anfangs in Frantzösischer Spraach geschrieben, jetzund aber [...] verteutschet* címen vigasztaló könyvecskét adott ki Hanauban Wilhelm Antonius nyomdájában (3. ábra), amely később Frankfurtban 1629-ben is megjelent.<sup>48</sup> Lehetséges, hogy ezek közül szol-

<sup>45</sup> Említi SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, VII.

<sup>46</sup> „die Märtyrer die warheit öffentlich bekennen, und lieber ihr haab und güter, ihre weiber und kinder, ja ihre eigen leib und leben, dann das warhaftige wort Gottes verlieren wollen, bezeugen sie damit, daß Gott, auf welchen die H. Schrift weiset, das höchste gut seye, und derwegen man ihm zu allen zeiten anhangen solle.” – *Märtyrbuch*, Herborn, Rab, 1608, )(a.

<sup>47</sup> Jean-François GILMONT, *Les martyrologes du XVI<sup>e</sup> siècle, i. m.*, 181. – A hivatkozott munka 1616. évi kiadása: [1] *Preces et soliloquia. Christliche, außersesene Gebet und heimliche Gesprech beide mit Gott und mit ihm selbst in allerley not und anligen, so einem waaren Christen beides an leib und seele in der pilgramschaft dises lebens widerfahren mögen. Mehrertheils auß den herrlichen Predigten des fürnemsten Evangelischen Lehrers in Franckreich, uber das Buch Job zusammen gebracht. Sampt vielen andern [...] Gebeten [...] Newlich auß dem Frantzösischen Märtyrbuch verteutschet von Nathane Chytraeo. Jetzt mit vilen andern Gebeten vermehret.* – [2] *Folgen etlicher fürnemer heiligen Märtyrer Gebete, welche sie mehrertheils zu unsern zeiten in Franckreich, Engelland, Teutschland, Italien und Niderlanden [...] gethan haben*, Herborn, [Corvinus], 1616 (VD17 23:648470L).

<sup>48</sup> VD17 14:678642B és VD17 23:649426C.



3. ábra: Paul Crocius Vigasztalo könyvecséjének címlapja. Hanau, 1605.

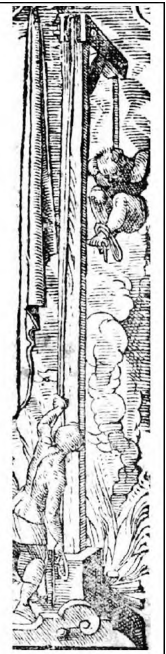
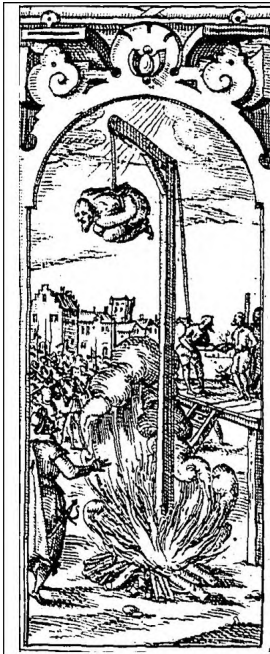
gált valamelyik könyvecske Molnár vigasztalására?

*Martyrbuchot* tehát nem fordított Molnár, vigasztaló imádásokat viszont igen, és köztük talán a mártírokéit is. Ráadásul 1622-ben a Heidelberget feldúló zsoldosoktól hasonló kínzatást volt kénytelen elviselni, mint sok mártír. *Institutio*-fordításának címlapján ezt meg is örökítette (4. ábra). Csigára húzták és megperzselték. Hasonló jelenet szerepel mind a Christoph Rab, mind a Crocius-féle német *Martyrbuch* címlapján! Az utóbbinak még az 1682-ik évi kiadásán is (5. ábra).

A Németországban peregrináló magyarországi diákok egészen biztosan forgatták e sok kiadást megért protestáns mártírkönyv latin vagy német változatát. De ismeretes volt itthon is. Imre Mihály hívta fel a fi-



4. ábra: Szenci Molnár Albert csigára húzásának jelenete a magyar *Institutio* címlapjáról (Hanau, 1624)



5. ábra: A csigára húzás jelenete a német nyelvű *Martyrbuchok* címlapján (Hanau, 1606; Hanau, 1682; Herborn, 1608).

gyelmemet a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Hanauban 1600 körül megjelent, latin nyelvre fordított Crespin-kötetére,<sup>49</sup> amelyben – többek között – a következő bejegyzés található: *Sum Lucae C. Szenciensis*. Szenci Molnár Albert unokatestvére: Szenci Sziogyártó (Coriatoris) Lukács volt a könyv tulajdonosa, aki 1609 és 1611 között többször kért könyvet rokonától.<sup>50</sup> Nem lehetetlen, hogy ehhez a könyvhöz is Molnár Albert útján jutott hozzá.

JUDIT P. VÁSÁRHELYI

*Über die Martyrologium-Übersetzung, die Albert Szenci Molnár nie fertigte*  
 Albert Szenci Molnár erklärte 1620, dass seine Hanauer Verleger, Daniel und David Aubry sowie Clemens Schleich, „vielmehr bereit seien das *Martyrbuch* herauszugeben“, als das ungarische *Gebetbüchlein* und die ungarische Übersetzung von Johannes Calvins *Institutio*. Der vorliegende Aufsatz soll der Frage nachgehen, was dieses *Martyrbuch* eigentlich war, das den Verlegern mehr Profit hätte bringen können. Nach der Verfasserin des Beitrages handelt es sich hier um das *Groß Martyrbuch* (Hanau 1606), das die deutsche Übertragung der *Histoire des martyrs persécutéés [...] jusque a l’an 1574, comprinse en dix livres, [...]* (Genève, Crespin, 1582) war. Szenci Molnár übersetzte zwar dieses Werk nie ins Ungarische, die Thematik kommt jedoch in seinen anderen Schriften mehrmals vor. Auf dem Titelblatt seiner *Institutio*-Übersetzung wurden seine eigenen Leiden im Sturm von Heidelberg 1622 dargestellt, ähnlich den Szenen auf den Titelblättern deutscher Martyrbücher.

<sup>49</sup> Jean CRESPIN, *Martyrologium complectens memorabilissima praecipuorum martyrum dicta et facta ab ipsis Apostolorum temporibus ad haec usque nostra [...]*, Hanau, Antonius, [ca. 1600] (VD 16 ZV 3994). – A Debrecen Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának példánya: Y 384.

<sup>50</sup> SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai, i. m.*, 295, 357, 369.